

12. Paul Schnabel, *De multiculturele illusie; een pleidooi voor aanpassing en assimilatie*. Utrecht: Forum (2000).

13. Zie noot 7, 33. Anet Bleich, 'Een goocheltruuk met alledaags racisme', *De Groene Amsterdammer*, 23 juli 1986.

14. Abdolkarim Soroush, 'De betekenis en essentie van secularisme', in: Farhad Golyardi (red.), *Andere berichten uit Teheran. Iraanse identiteit na het fundamentalisme*. Amsterdam: De Balie (2000) 88-110.

15. Marijke Harberts, *Doe effe normaal juf. Belevissen op de middelbare school*. Amsterdam: Van Gennep (2000)

16. Een van de docenten merkt slim op dat islamitische leerkrachten daar natuurlijk niets aan hebben, waarop mensen rond kijken en in luid lachen uitbarsten. De school heeft geen Turkse of Marokkaanse leerkrachten.

17. Dienke Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945*. Den Haag: SDU Uitgevers (1999).

Tolerantie een interim-waarde? Schuivende werkvelden van (in)tolerantie

BAS VAN STOKKOM

Tolerantie is het uithouden van een probleem: je verdraagt opvattingen of gedragingen die je afwijst of die je afkeer opwekken. Je verdraagt bijvoorbeeld de overlastgevende gewoonten van een verslaafde buurman of de tirades van een racistisch denkende collega.

Een noodzakelijke voorwaarde voor tolerantie is de aanwezigheid van afkeuring. Daarom is het beoefenen van tolerantie alleen weggelegd voor mensen die ergens op tegen zijn en ook intolerant kunnen zijn. Daarnaast veronderstelt tolerantie de aanwezigheid van machtsongelijkheid. Een dominante groep staat aan een niet-dominante groep een mening of een bestaansvorm toe die van de gewone orde afwijkt. De machtige groep kan het afwijkende gedrag (proberen te) verhinderen. Er bestaat dus een hiërarchie: een groep die wordt getolereerd en een groep die tolereert.¹

Het begrip 'tolerantie' in de betekenis van verdragen, verduren of uithouden lijkt in de (post)moderne samenleving op de terugtocht te zijn. Enerzijds is tolerantie een inflatoir begrip geworden. Tolerantie wordt meer en meer vereenzelvigd met ruimdenkend-zijn zodat je inziet dat er geen reden is om je tegen iemands aanwezigheid of gedrag te verzetten. Ruimte laten en ruimte scheppen voor anderen heeft echter niets met tolerantie te maken. Iets verdragen veronderstelt immers moeite, inzet of weerstand. Anderzijds wordt vaak verondersteld dat tolerantie gediend is met relativisme of onverschilligheid. Als geen enkel waardestelsel beter of juist is dan een ander, zo wordt verondersteld, zijn ze alle gelijkwaardig. Maar die gedachtegang maakt verdraagzaamheid tot een zinledig begrip. Want alleen personen die ergens voor staan of ergens in geloven, en een tegengestelde overtuiging of levenswijze als een probleem ervaren, kunnen tolerant zijn.

Uiteenlopende denkers als Finkelkraut, Kolakowski, De Dijn en De Wit beklemtonen dat moderne burgers meer en meer tolereren uit onverschilligheid: het maakt ze in feite niet uit welke opvattingen worden verwoord of welke handelingen worden ondernomen, als ze

er maar geen last van hebben. Zolang de eigen zaakjes veilig zijn gesteld kunnen alle opvattingen en gedragingen door de beugel. Deze minachting voor de waarheid, zegt Kolakowski², is net zo verwoestend voor onze beschaving als het fanatisme waarmee die waarheid soms wordt uitgedragen.

De Wit spreekt in navolging van de filosoof Ricoeur over een slijtage van tolerantie.³ Hij constateert dat burgers zich minder laten leiden door sterke overtuigingen, en zich bijgevolg minder verzetten tegen onduldbare opvattingen of gedragingen. Die slijtage brengt volgens hem twee gevaren met zich mee: ten eerste verwatert tolerantie tot onverschilligheid. Het morele oordeel wordt onmogelijk, tolerantie grenzeloos. En ten tweede zou onverschilligheid ertoe leiden dat de verontwaardiging over het onduldbare geen maat meer weet te houden. Dat zou onder andere blijken uit de 'nieuwe tirannie' die de woordvoerders van 'politieke correctheid' teweegbrengen.

Hieronder komen eerst deze vermeende gevaren aan bod: is de deugd van tolerantie versleten? Leidt onverschilligheid tot nieuwe vormen van intolerantie? Ten slotte ga ik kort in op enige vormen van cynische intolerantie. Tegelijkertijd probeer ik provisorisch vast te stellen welke veranderingen zijn opgetreden in de betekenissen van (in)tolerantie. Beter gezegd: op welke nieuwe werkvelden worden tolerantie en intolerantie tot uitdrukking gebracht?

IS DE DEUGD VAN TOLERANTIE VERSLETEN?

In eerste instantie lijkt de deugd van tolerantie inderdaad op de terugtocht. Dat kan allereerst worden verklaard door de opkomst van een democratische rechtsstaat waarin voorheen onderdrukte of gemarginaliseerde groepen gelijkberechtigd zijn. Er heerst een pluralisme van opvattingen: geen enkel waardestelsel wordt bij voorbaat als enig juiste opgedrongen aan andersdenkenden. Er zijn wel grenzen: het toebrengen van leed en letsel.

In deze democratische rechtsorde kan men niet meer zeggen: 'Ik tolereer homoseksuelen'. homoseksuelen zijn immers gelijkberechtigd. Christenen hebben niet meer de macht om homoseksueel gedrag te verbieden. Zoals gezegd: tolerantie vereist een machtige groep en een minder machtige groep. Binnen een groep van orthodox-gelovigen ligt dat anders. Uitspraken als 'ik tolereer een homoseksueel kerklid' of 'ik tolereer een vrouwelijk leider' weerspiegelen de hiërarchische verhoudingen binnen die groep. In een democratische con-

text van gelijkberechtiging zijn dergelijke uitspraken evenwel misplaatst.

Hetzelfde geldt voor huidskleur. Wie heden ten dage zegt dat hij 'zwarten' tolereert, lijkt zich schuldig te maken aan ongerechtvaardigde discriminatie. Ook als het gaat om afstamming, stand of religieuze overtuigingen is het gebruik van 'tolerantie' niet meer vanzelfsprekend. Kortom, in een democratische rechtsorde geldt het onderscheid in geslacht, seksualiteit, afstamming, huidskleur, religie of partijlidmaatschap niet als demarcatie tussen dominante en niet-dominante groepen.⁴

In een democratie lijken alleen opvattingen of gedragingen die de norm van gelijkwaardigheid met voeten treden (zoals racisme, seksisme of homofobie) in aanmerking te komen voor 'verdragen' en 'uithouden'. Het werkveld van de deugd van tolerantie lijkt daarmee aanzienlijk ingeperkt. Anders gezegd: het domein waarin de 'dominante' groep aanspraak maakt op superieure opvattingen is aanzienlijk versmald.

Overigens is het democratisch pluralisme niet plotsklaps met de introductie van de grondwet in de samenleving verankerd geraakt. Pas na de jaren zestig toen de ontzuiling een grote opmars maakte, heeft het pluralisme in snel tempo ingang gevonden. Deze democratisering lijkt parallel te lopen met de groei van een sceptische manier van denken. We zijn gaan twijfelen aan de eigen waarheidspretenties; we zijn minder polemisch bij het afkeuren van andermans levenswijze. Het besef is toegenomen dat geloofsverschillen er niet werkelijk toe doen. Wat ooit zaken waren van leven en dood – een ander godsgeloof of afvalligheid – wordt nu gelaten geaccepteerd. Een buitenhuwelijkse of een homoseksuele relatie roept niet meer vijandige reacties op zoals vroeger gebeurde. Zedelijk gedrag, zoals kuis gekleed gaan, was in de vroegere standensamenleving een bron van grote publieke zorg. Nu roept dat geen vraag van goed of fout meer op.

Deze bedaardheid mag men niet verwarren met onverschilligheid of het diskwalificeren van moreel oordelen. We schorten oordelen over moeilijke kwesties weliswaar eerder op, maar we blijven zoeken naar betere argumenten. Een dergelijke sceptische gezindheid representeert naar mijn mening een morele vooruitgang: we stellen ons feilbaar op, machtsaanspraken worden getemperd, terwijl we geen onbeheerste, automatische verontwaardiging voelen wanneer 'onze' waarden en normen geschonden zijn. Hebben we te maken met afwijkende gewoontes dan worden de verschillen tussen 'wij' en 'zij'

minder beklemtoond. In termen van de filosoof Rorty: omdat we de taal van confrontatie vermijden, zijn we beter in staat vreemden als 'een van ons' te beschouwen in plaats van 'zij'.⁵

Niettemin, naarmate we sceptischer zijn geworden, lijken we ongeschikter de deugd van tolerantie uit te oefenen. Daarvoor zijn immers sterke overtuigingen nodig. Tolerantie behoeft afkeuring en een zekere vijandigheid. De deugd van tolerantie lijkt dan ook te zijn uitgerangeerd. Sommigen opperen dat alle sterke overtuigingen in een democratische, pluralistische orde zullen verdwijnen en daarmee het begrip 'tolerantie'. Historisch bezien is tolerantie misschien een interim-waarde gebleken, die haar intrede deed in een periode waarin niemand ervan gehoord had en is uitgedoofd in een periode waarin niemand haar nodig heeft.⁶

Toch lijkt deze redenering me voorbarig. Het werkveld van tolerantie lijkt zowel smaller als breder te zijn geworden. Sterke overtuigingen en hechte bindingen zijn in dit pragmatische tijdsgewricht weliswaar op de terugtocht en het handelen van andersdenkenden wordt daardoor minder snel afgekeurd, maar het beschadigen of schade toebrengen aan een ander, in het bijzonder aan kwetsbare personen zoals kinderen en gehandicapten, wordt eerder afgekeurd dan vroeger. Met name psychisch geweld roept meer en meer afschuw op.

Het domein van te verdragen problemen breidt zich verder uit naarmate de grenzen van schade verder worden opgerekt. Steeds meer gedrag wordt als schadelijk, pijnlijk of onwaardig gedefinieerd: lijfstraffen, misbruik, verwaarlozing van kinderen, gebroken gezinnen, ongezond leven, enzovoorts. Ellende en gebrek worden eveneens breder gedefinieerd: niet alleen ondervoeding, analfabetisme en slechte behuizing moeten worden bestreden, maar ook psychologische deprivatie. Het begrip onrecht beperkt zich niet meer tot overheersing en uitbuiting, maar heeft ook betrekking op alledaags discriminerend of kwetsend gedrag.

Met dit nieuwe werkveld van tolerantie worden tegelijk de grenzen van intolerant gedrag opnieuw afgebakend. Met name de last van problemen die technologisch oplosbaar worden geacht (watersnood, onveiligheid, ziektes en epidemieën), lijkt niet meer in aanmerking komen voor 'verdragen'. In een tijdperk van maakbaarheid lijkt alles wat niet direct onder controle gebracht kan worden, onduldbaar.

Recapitulerend, de klassieke vorm van tolerantie – het verdragen van andersdenkenden – heeft aan belang ingeboet, maar het verdragen van (psychisch) schadelijke gedragingen dringt zich steeds meer aan

ons op. Wat tolerantie door gelijkberechtiging aan terrein verloren heeft, heeft ze elders gewonnen. Niettemin is het de vraag of de deugd van tolerantie op deze nieuwe werkvelden wel overtuigend wordt gepraktiseerd. De afkeer van toebrengen van leed (denk aan intimidatie of treiteren op school of in het bedrijf) wordt wel intens gevoeld – wellicht even intens als de vroegere afkeer van andersdenkenden – maar het is de vraag of burgers die afkeer wel altijd kunnen of durven uiten. Immers, scepsis maakt onze afkeuring behoedzamer. Volgens het liberale denken zou afkeuren zelfs van paternalisme getuigen. We mogen ons überhaupt niet met andermans zaken bemoeien. Kortom, ondanks de schuivende werkvelden lijkt tolerantie aan slijtage onderhevig.

BRENGT ONVERSCHILLIGHEID NIEUWE VORMEN VAN INTOLERANTIE VOORT?

Ik keer nu terug naar de tweede veronderstelling van De Wit: de morele verontwaardiging van degenen die onverschillige of relativistische opvattingen koesteren, zou mateloos zijn. Als alle meningen even goed of slecht zijn en als moreel oordelen er niet toe doet, zou de weg vrij zijn voor nieuwe vormen van intolerantie. Finkielkraut en De Wit wijzen daarbij op de onverzoenlijke en haatdragende opvattingen van multiculturalisten en op de zelfgenoegzaamheid van de woordvoerders van de nieuwe 'politieke correctheid'. Een voorbeeld dat zij aandragen is de 'ploertige' en 'gewelddadige' bijdrage van Daniel Cohn-Bendit aan het debat rondom het homohuwelijk. Hij zei: 'Onze afgevaardigden worden niet betaald om zich druk te maken over flauwekul terwijl er veel belangrijker zaken blijven liggen. Het is ronduit bespottelijk om tegen het homohuwelijk te zijn.'⁷

Volgens Finkielkraut en De Wit zouden multiculturalisten ervoor pleiten dat iedere groep *a priori* recht heeft op erkenning van hun identiteit. Er ontstaat een nieuw taboe: als ik iemands identiteit niet bij voorbaat erken, wordt mij verweten dat ik ben blijven steken in een onmenselijk, 'intolerant' verleden. Finkielkraut noemt dat de 'politiek van universele tolerantie'. Het tegenwoordige discussieklimate zou dan ook worden beheerst door de angst om voor discriminerend, racistisch of intolerant te worden uitgemaakt.

Deze kritiek op het politiek correcte denken klinkt deels overtuigend. Vaak proberen woordvoerders van het multiculturalisme een intentie-uitspraak aan politici te ontlokken: ze worden verleid een

gunstige beoordeling op afroep te leveren en onvoorwaardelijk blijkt te geven van solidariteit met minderheden. Veel multiculturalisten staan erop dat alle culturen van gelijke waarde zijn en hopen aldus westerse ideeën over beschavingshiërarchieën ('alle werkelijke cultuur stamt uit Europa') en gecanoniseerde lijsten ('Afrika heeft geen Dante of Shakespeare voortgebracht') ongedaan te maken. Het lijkt mij evident dat deze missie grotendeels is ingegeven door woede: degenen die heden ten dage de euvele moed hebben gelijkwaardigheid te ontkennen – en niet op voorhand de oproep tot erkenning onderschrijven – wordt met terugwerkende kracht alle historische malheur aangerekend die geknechte en uitgebuite groepen is aangedaan.

Inderdaad, politieke correctheid maakt het debat benauwend. Er wordt intolerantie gepraktiseerd uit naam van een universele tolerantie. Maar deze intolerantie is fundamenteel anders van aard dan de klassieke intolerantie van religieuze of partijpolitieke fanatici. Het zou misleidend zijn te suggereren dat multiculturalisten uit zijn op eenheid van geloof en onderwerping van rebelse geesten. De politiek correcte missie getuigt eerder van een hypermoraal. Dat wil zeggen, het hele bewustzijn is gespist op slachtofferschap en oneerlijke behandeling. De kleinste schending van waardigheid wordt voor het gerecht van de openbaarheid gebracht.

Te spreken over een 'nieuwe tirannie' zoals De Wit doet, gaat mij veel te ver. De taal van Cohn-Bendit is misschien ploeterig maar polemisten werken nu eenmaal met de botte bijl. Met name Finkielkraut maakt het erg bont. Door multiculturalisten zou er een 'zeer gewelddadig klimaat' zijn ontstaan. Maar het discussieklimaat is allesbehalve gewelddadig en wordt eerder gekenmerkt door 'lichtgeraaktheid'. Ook Finkielkraut is snel aangebrand en neemt de karikaturale manier van redeneren van sommige multiculturalisten gewoonweg over.

Onverschilligheid, opgevat als gelijke waarde toekennen aan culturen, brengt geen mateloze verontwaardiging teweeg zoals De Wit vreest. Het grote probleem van onverschilligheid (anders dan cynisme) is niet onverdraagzaamheid, maar onmacht.

Op basis van onverschillige opvattingen kan men geen verantwoordelijkheid nemen en grenzen stellen aan onwenselijke praktijken. Wat onjuist wordt geacht, kan niet kenbaar worden gemaakt; problemen kunnen niet worden signaleerd. Hierdoor weten overlastgevers of overtreeders zich gesteund in hun gedrag.

Mijn indruk is dat onverschillige attitudes niet zozeer door multiculturalisten maar eerder door liberalen worden aangemoedigd. Libe-

ralen worden niet moe te zeggen dat we anderen de vrijheid moeten laten zelf te kiezen. We mogen het individu niks in de weg leggen. De liberale eis van zelfbeschikking is er op gericht mijn 'soevereine' keuzes af te schermen en immuun te maken voor kritiek. Zolang anderen niet geschaad worden, zo gaat de redenering, kun je doen wat je wilt en er gerust op los leven. Als het individu zich wil verwaarlozen of zichzelf afhankelijk maakt van drank of drugs is dat zijn goed recht. Dat betekent dat een alcoholic of een junk even waardevol bezig is als iemand die er een gezonde leefwijze op nahoudt. Een dergelijk relativisme diskwalificeert niet alleen moreel oordelen voorzover dat geen betrekking heeft op schaden of letsel toebrengen, maar maakt ook legitiem ingrijpen en hulp bieden uitermate mocilijk.

CYNISCHE VORMEN VAN INTOLERANTIE

De Wits these over mateloze verontwaardiging was wellicht wel overtuigend geweest wanneer hij niet onverschilligheid maar cynisme aan een kritische beschouwing had onderworpen. Cynisme kan omschreven worden als een modern realisme dat morele waarden ondergeschikt maakt aan macht en belangen. Het wordt gekenmerkt door een van spot doortrokken ongelooft in idealen. Idealen zijn een teken van naïviteit en beledigen de cynische wijsheid dat mensen per definitie onbetrouwbaar en egoïstisch zijn. Daarom loopt cynisme ook niet uit op een illusieeloos desengagement zoals sommigen menen.⁸ Want de cynicus gelooft in raffinement of winst, hecht zich aan macht en bewondert de winnaars. Om die reden kunnen cynici – anders dan onverschillige personen – hevig verontwaardigd zijn. Met name idealisten, gelovigen en hervormers kunnen de cynicus agressief maken. Die groepen weigeren zich immers neer te leggen bij de onvermijdelijkheid van liegen, oplichterij en zelfverrijking.

In het huidige, postideologische tijdperk waarin de media de veile kanten van het bestaan overdadig onder de aandacht brengen, gedijen allerlei cynische denkwijzen. In zekere zin lijkt cynisme het vacuüm van geloof, hoop en blijde verwachtingen op te vullen. Toch bestaan er tussen cynische denkwijzen en de geloofsijver die we nog kennen uit het verzuilde tijdperk, enkele opvallende overeenkomsten: zich pantsren tegen de buitenwereld en het cultiveren van een vijandige houding. Zowel cynici als fanatieke gelovigen kunnen zich geen verwondering, feilbaarheid en responsiviteit veroorloven. De eigen zwaktes worden niet bespreekbaar gemaakt, terwijl elk onderzoek bij

voorbaat wordt afgehouden. Daarmee is een belangrijk kenmerk van intolerantie genoemd: de volledige desinteresse te leren van wat zich als anders aandient.

De raakvlakken tussen cynisme en fanatisme lijken het grootst wanneer er sprake is van rancune en ressentiment. Het gevoel misbruikt of miskend te zijn zet ertoe aan zondebokken te zoeken: haatgevoelens worden geprojecteerd op vreemdelingen en nieuwkomers. Met name economische achterstelling verleidt mensen ertoe heil te zoeken in racisme. Door welvaart en bestaanszekerheid, maar wellicht nog meer door het proces van individualisering, blijft het racisme echter een marginaal verschijnsel.

Nu wordt cynisme lang niet altijd gekenmerkt door defensieve attitudes. Cynisme kan ook een middel zijn om zichzelf te promoten en de eigen machtspositie te versterken. Deze cynische assertiviteit lijkt momenteel in alle lagen van de bevolking te bloeien en biedt een rijk werkveld van intolerante handelwijzen. Velen raken opgewonden door het geldspel en spiegelen zich aan ruig consumeren en snel leven. Ze zijn zich buitengewoon bewust van winnen en verliezen. Verliezen is een onderwerp van spot en moet tegen elke prijs worden gemedend. De sleutel tot winst en succes is anticipatie: alert zijn op aanvallen, bijtijds manoeuvreren en de kans grijpen tegenstrevers te overtroeven. Sarcasme en cynische humor ('keihard de leukste') bieden daarbij uitkomst.⁹

NEDERLAND: GIDSLAND TEGEN WIL EN DANK

Veel historici wijzen erop dat de Nederlandse tolerantie van de zeventiende eeuw niet zozeer is gegroeid uit innerlijke overtuiging, maar eerder is voortgesprongen uit de specifieke politieke en economische omstandigheden van die tijd. Omdat geen van de kerken, steden en gewesten in staat bleek de absolute macht te verwerven, werd het land als het ware tot tolerantie gedwongen. Niemand beschikte over de middelen om – zoals elders in Europa – onverdraagzaamheid tot beleid te maken. Anders gezegd, Nederland was destijds een tolerant voorland, maar het principieel 'dragen' en 'uithouden' van problemen kwam waarschijnlijk weinig voor.

Ook nu is Nederland in meerdere opzichten een 'gidsland tegen wil en dank' te noemen. Dat blijkt bij voorbeeld uit de vele gedoogpraktijken. In Nederland wordt meer dan elders gezegd dat de overheid niet bij machte is effectief tegen problemen op te treden. We permit-

terer. de verkoop van drugs omdat we niet in staat worden geacht drugsgebruik te verhinderen. Dat pragmatisme wordt vaak geprezen. Het aantal gebruikers blijft beperkt; hun gezondheidstoestand is betrekkelijk goed. Maar is het niet de makkelijkste weg? De effectiviteit van een verbod wordt zelden of nooit beproefd. Vaak gedogen we praktijken die we niet durven tegen te gaan. De overlast nemen we op de koop toe.

Ook als het gaat om het bestrijden van pijn en verdriet lijkt Nederland voorop te lopen. Maar hier heeft de overheid een heel andere rol toebedeeld gekregen. Mensen die – buiten eigen schuld – pijn, leed of flinke schade te verduren hebben gekregen, kunnen op vergrote aandacht, meer nazorg en ruimere genoegdoening rekenen. De roep om nieuwe veiligheidsmaatregelen weerklinkt steeds feller: van de overheid wordt verwacht dat ze het gat in de markt van angst en ongenoevens opvult. Burgers hebben recht op een veilig en beschermd bestaan. De verleiding is groot zich als slachtoffer op te werpen, zich weerloos te gedragen en conflicten te vermijden.

Gedogen als het uitkomt en je ingedeekt weten tegen alle gevaar: die praktijken lijken Nederland opnieuw ongewild tot een voorland te hebben gemaakt. Met tolerantie heeft dat niets te maken. Nederland stelt deugden als ruimte geven en scepticisme meer op prijs. Die zijn makkelijker te praktiseren.

NOTEN

1. Zie Gerrit Manenschijn, 'Tolerantie in een pluralistische maatschappij', in: A. Musschenga en F. Jacobs (red.), *De liberale moraal en haar grenzen*. Kampen: Kok (1992).
2. Leslek Kolakowski, 'Het verschil tussen tolerantie en onverschilligheid', *Filosofie Magazine*, 1999, nr. 2.
3. Theo de Wit, 'Warme en koude apocalyps. Een essay over tolerantie en geschiedenisfilosofie', in: Th. Clemens, W. Otten en G. Rouwhorst (red.), *Het einde nabij?* Nijmegen: Valkhof Pers (1999). Zie ook De Wits bijdrage aan deze bundel.
4. Voor deze interpretatie zie Paul van Tongeren, 'Multiculturaliteit, identiteit en tolerantie', in: J. Gruppelaar en J-P. Wils (red.), *Multiculturalisme*. Best: Damon (1998).
5. Richard Rorty, *Contingentie, ironie en solidariteit*. Kampen: Kok Agora (1992).
6. Voor die redenering zie Bernard Williams, 'Tolerating the intolerable', in: S. Mendus (red.), *The Politics of Toleration. Tolerance and Intolerance in Modern Life*. Edinburgh: Edinburgh University Press (1999).

7. Alain Finkielkraut, 'Tolerantie: de laatste tiran?' (Pierre Bayle lezing 1998), *De Groene Amsterdammer*, 2 december 1998.

8. Zie noot 3.

9. Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat cynici hypergevoelig zijn voor tekenen van manipulatie. Ze zijn achterdochtig en voelen zich snel misbruikt of benadeeld. Mede daarom zijn ze agressiever en vijandiger dan andere personen. Zie D.L. Kanter en P.H. Mirvis, *The Cynic Americans. Living and Working in an Age of Discontent and Disillusion*. San Francisco: Jossey-Bass (1989). Zie ook Bas van Stokkom, *Emotionele democratie. Over morele vooruitgang*. Amsterdam: Van Genneep (1997), hfst 4.

De lege tolerantie – Besluit: Verdraagzaamheid vergt erkenning van het verschil, geen relativering

MARCEL TEN HOOVEN

De relatieve leegheid van het begrip 'tolerantie' was een van de redenen waarom ik destijds het initiatief nam tot dit boek. Hoewel het woord tot het vaste repertoire behoort in discussies over politiek en samenleving in Nederland, had ik de indruk dat er behoefte bestond aan nadere reflectie op de precieze betekenis van tolerantie. Het is een begrip dat in de moderne tijd een nieuwe inhoud heeft gekregen onder invloed van verschijnselen als individualisering, ontkerkelijking, ontzuiling, depolitisering en migratie. Hoeveel er ook mag zijn geschreven en gezegd over de veranderingen die de Nederlandse samenleving de laatste decennia heeft ondergaan, er ontbrak nog een actuele bundel waarin vanuit een caleidoscopisch oogpunt de gevolgen van deze veranderingen voor de praktijk van de tolerantie werden beschouwd.¹ Dit boek, met bijdragen van filosofen, politicologen, sociologen, juristen, journalisten, geschiedkundigen is een poging in die leemte te voorzien.

Het is aan de lezer te beoordelen in hoeverre de auteurs zijn geslaagd in de opzet de tolerantie wat minder 'leeg' te maken. Het is uiteraard te pretentius te beweren dat na lezing van alle bijdragen de 'gouden formule' voor vreedzaam samenleven kan worden neergeschreven. Dat is alleen al onmogelijk omdat een *communis opinio* onder de auteurs ontbreekt. Doelbewust, om het spectrum aan opvattingen over de betekenis van tolerantie in beeld te brengen, heb ik juist publicisten aangezocht van wie antagonistische zienswijzen mochten worden verwacht.

Dat neemt niet weg dat uit die verscheidenheid aan denkbeelden een paar algemene conclusies zijn te trekken. Ik zal me tot twee aspecten beperken. Eerst sta ik stil bij de visie van de auteurs op de wijze waarop de tolerantie gestalte kan krijgen in de pluriforme samenleving. Ik sluit af met een korte politieke beschouwing.

Vrij algemeen zijn de auteurs van mening dat tolerantie pas inhoud krijgt in de confrontatie met het verschil. Tolerantie is een manier om